

SABRİ ÜLGENER'İN İKTİSAT ZİHNİYETİ ÇALIŞMALARI

Anıl MÜHÜRDOĞLU*

ÖZET

Osmanlı dönemi modernleşme hareketlerinden bu yana önemli bir tartışma konusu haline gelen iktisadi zihniyet meselesi konusunda önde gelen isimlerden birisi Sabri Ülgener'dir. Ülgener, Max Weber'in Protestan etiği konusunda yaptığı çalışmasında kullandığı metodu, Doğu toplumlarının iktisadi geriliğinin nedenlerini araştırmak için kullanmıştır. Ülgener temel olarak coğrafi keşiflerle beraber ticaret yollarının Atlantik kıyılarına kaymasının başlattığı gelişmelerin Doğu toplumlarında ticarete şüpheyile bakan ve zanaatkarlığa önem veren mistik-kontemplatif bir görüşü ön plana çıkardığını savunur. Ülgener bu tezini Weber'in yaklaşımına paralel olarak, tek taraflı neden-sonuç ilişkilerinden ziyade, benzeşimi olan faktörlerin tarihsel süreç içerisinde bir araya gelmesi üzerinden ortaya koyar.

Anahtar Kelimeler: Ülgener, zihniyet analizi, çözülme devri, iktisat zihniyeti, iktisat ahlakı

* Trakya Üniversitesi, Araştırma Görevlisi

SABRİ ÜLGENER’S STUDIES ON ECONOMIC MENTALITY

ABSTRACT

Sabri Ülgener is one of the leading names in the discussions on the economic mentality which has been an important issue of discussion since the beginning of the modernization movements in the Ottoman period. Ülgener employed the method which was used by Max Weber in his study on the Protestant ethic to investigate the reasons of the economic backwardness of Eastern societies. He basically argues that as a result of geographical explorations, trade routes had shifted to Atlantic coasts and the developments which were triggered by this shift brought into forefront a mystical-contemplative mentality which is suspicious to trade and focuses on artisanship. Following Weber’s approach, Ülgener defends his thesis by emphasizing the convergence of various factors which have an affinity for each other throughout historical processes, rather than unilateral-causal relationships.

Keywords: Ülgener, analysis of mentality, period of disintegration, economic mentality, economic ethics

1. Giriş

İktisadi zihniyet meselesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde başlayan modernleşme hareketlerinin temel hedefi olan ekonomik gelişmenin önemli bir alt başlığı olarak tartışılmalıdır. Batı kaynaklı fikirlerin Osmanlı toplumuna tanıtılmasında rol alan kitap, dergi ve gazeteler, on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren çalışkanlık, üretkenlik, tutumluluk gibi konuları sıklıkla ele almış, insanların kendi kaderlerini belirleyebileceği fikrini yaymaya çalışmışlardır (Mardin, 1994:76). Batılı düşünürlerin Doğu toplumlarını değerlendirirken başvurdukları kategoriler üzerinden kendi toplumunu değerlendiren Osmanlı aydınlarının Osmanlı'nın geri kalmışlığını, toplumu oluşturan bireylerin "Doğulu" olmaya özgü tembellik, kadercilik gibi niteliklerle açıklamaları, liberal düşüncenin kendi yazgısını kendisi belirleyen insanını modernleşme perspektifi açısından bir model olarak ortaya çıkarmıştı. Yirminci yüzyılın başında bu görüş, zayıf bir kuramsal çerçeve üzerinden, Jön Türk hareketinin içinde liderliğini Prens Sabahattin'in yürüttüğü kanat tarafından savunuldu. Ancak Batı düşüncesinde o dönem hakim olan eğilimlerin ve siyasi açıdan seçeneklerin daralması ile birlikte Osmanlılar'ın yavaş yavaş yöneldikleri milliyetçiliğin etkisi ile birlikte kuramsal ifadesini Ziya Gökalp'te bulan diğer kanat tarafından yenilgiye uğratılmıştır.

Cumhuriyet döneminde iktisadi gelişme ve zihniyet arasındaki ilişki pek çok yazarca dile getirilmiş olmakla birlikte konuyu tarihsel perspektif içinde kuramsal açıdan ele alan akademisyenler arasında şüphesiz Sabri Ülgener öne çıkmaktadır. Önemli eserlerini 1950'lerle birlikte ortaya koymuş bir iktisat tarihçisi olan Ülgener Türkiye'deki akademi ortamında tartışmalı ve nispeten göz ardı edilmiş bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Azman ve Yetim, Ülgener'e karşı olan genel ilgisizliği, aydın tanımının sol jargon çerçevesinde biçimlendiği bir dönemde Ülgener'in Marksizm ile arasına belirgin bir mesafe koyması; referans noktalarının Batılı kaynaklara kayması ile birlikte Türk entelektüellerine olan ilginin azalması ve 1950 sonrasında, Ülgener'in çalışmalarında yansımalarını görmeyen ampirisist geleneğin Türkiye'de öne çıkması ile açıklarlar (Azman ve Yetim, 2006:175-176). Öte

yandan, öğrencisi ve muhtemelen en sadık yorumcularından birisi olan Ahmet Güner Sayar, “[e]şitlikçi değil, hürriyetçi bir rejimin sadık taraftarı” olarak tanımladığı Ülgener’in 1960’ların devlete düzenleyici olma rolünü veren planlama paradigmasının kuvvetli bir savunucusu olduğunu söyler (Sayar, 2006:166-167). 1947-1948 döneminde Harvard Üniversitesi’nde bulunduğu dönemde Alvin Hensen’in etkisiyle hayatının sonuna kadar savunacağı Keynesçiliğe yönelmiş olmasının, Ülgener’in, Soğuk Savaş’ın Türkiye’deki siyasi ortamdaki yansımalarının kutuplaşmış kategorilerine yerleştirilmesinde zorluk yarattığını söylemek mümkündür. Bu çalışmada Ülgener’in dönemin siyasi tartışmalarına yönelik değerlendirmelerine yer verilmeyecek, iktisadi zihniyet konusundaki çalışmaları değerlendirilecektir.

Ülgener, Nazi Almanyası’ndan kaçan ve 1933 yılında gerçekleştirilen üniversite reformu çerçevesinde oluşturulan İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi İktisat ve İktisadiyat Enstitüsü’nde görev alan Fritz Neumark, Gerhard Kessler, Wilhelm Röpke, ve Alexander Rüstow ile birlikte çalışma olanağı bulmuştur (Özgiraz, 2000:91). Bu birliktelik Alman Tarih Okulu’nun üçüncü kuşağını temsil eden Max Weber ve Werner Sombart’ın çalışmaları ile tanışmasını sağlamış, bu iki isim Ülgener’in zihniyet çalışmalarındaki temel referanslarını oluşturmuştur. Etkisinde olduğu ekolün görüşleriyle paralel olarak Ülgener ‘açıklamacı’ görüşün karşısında bulunan ‘anlamacı’ sosyolojinin yöntemlerini takip etmiş, mekanik materyalizmi veya idealizmi tek yönlü değerlendirme biçimleri oldukları gerekçesiyle reddederek maddi koşullarla zihniyet dünyası arasındaki örtüşmelere odaklanmıştır.

2. Ülgener’in Kavramlarına ve Kullandığı Kaynakçaya Dair

Ülgener’in zihniyet araştırmalarındaki temel amacı, Avrupa’da gerçekleşen endüstri devrimi ve devamında meydana gelen gelişmelere karşın Doğu toplumlarının ekonomik anlamda geri kalma nedenlerini zihniyet yapısındaki belirleyenler çerçevesinde açıklamaktır. Bu anlamda, sıkça kullandığı *çözülme devri* kavramını Osmanlı İmparatorluğu’nun klasik dönemlendirmesinde yer alan duraklama ve gerileme devirlerini değil, 15. ve 16. yüzyıllardaki coğrafi keşiflerle beraber ticaret yollarının Atlantik kıyılarına kaymasının Doğu toplumlarında meydana getirdiği sürekli bir alçalma devrini ifade etmek için kullanmaktadır.

Doğu toplumlarında meydana gelen zihniyet dönüşümü ise ifadesini *ortaçağlaşma* kavramında bulur. Ülgener bu kavrama, ortaçağ tarihçilerinin, yapının oluşmaya başlaması, toplumsal ve düşünsel olarak kimi özelliklerin katılaşması ve son olarak, ortaçağın çözülmesine neden olan kimi öğelerin öne çıkmasına dair genel dönemlendirme biçimlerini doğu medeniyetlerine uygulayarak ulaşır. Türk-İslam medeniyeti çerçevesinde¹ bu dönemlemeyi, doğu ticaretinin geliştiği ve İslam'ın ilk safhasının liberal-fertçi temayüllerinin yaygın olduğu ilk dönem, skolastik düşüncenin katılaşığı ikinci dönem ve son olarak, “toprağa, esnaflığa, esnafça görüş ve düşünüşe” (Ülgener, 2006a:27), yani ortaçağa dönüş olarak ele alır. Buradaki önemli nokta, Ülgener'in, mevcut dönemlendirmelerin iki kırılma arasındaki toplumsal yapıyı ve değer dünyasını durağan bir şekilde ele aldıkları yönünde bir eleştiride bulunarak, kendisini bu tarz bir yaklaşımdan sıyırmak adına çözülmeyi bir süreç olarak ifade edebilen bir kavramsallaştırmaya gittiğini belirtmesidir (a.e.:19-20). Ülgener'in buradaki hedefi, aşağıda da görüleceği gibi, yüzlerce yıl boyunca ortaçağın içinde kalmış bir medeniyet anlatmaktan ziyade İslam dünyasının iktisadi çözülme dönemindeki ahlak ve zihniyet dünyasının dönüşümünü anlatmak için uygun olan bir kavramsallaştırma oluşturmaktır.

Ülgener'in kullandığı kavram setinin diğer iki önemli ögesi *iktisat ahlakı* ve *iktisat zihniyeti* kavramlarıdır. Ülgener bu iki kavram arasındaki farkı, iktisadi faaliyete dair yaptığı genel tanım üzerine yerleştirir. Buna göre iktisadi faaliyet “ihtiyaç tatmini yolunda insanla *madde*, *çevre*, ve *zaman* arasındaki çok yönlü ilişkilerin toplamıdır” (Ülgener, 2006b:29). Bu tanım çerçevesinde iktisat ahlakı “madde, çevre ve zamana karşı mesafelenmenin ölçü ve sınırlarını düzenleyici normatif kurallar olarak” devreye girer (a.e.:30). Ülgener iktisat zihniyetinin tanımını ise en olgun haliye şu şekilde yapmaktadır: “İktisat süje ve şulelerinin (ister üretici, ister tüketici veya yönetici olsun) benimsedikleri hareket ve davranış normlarının söz ve deyim halinde ve çoğunlukla telkin yolu açıklanışı ... değer hükümleri, tercih ve eğilimler toplamı” (Ülgener, 2006c:14).

¹ Ülgener genel anlamda Doğu (İslam) toplumlarını incelediği halde nadiren Türk-İslam Medeniyeti üzerinden tartışmalarını yürütmektedir. İslam Medeniyeti'nin içindeki unsurlar arasındaki farklılıklara Ülgener'in çalışmalarında yer verilmediği söylenebilir.

Burada tanımlanan farkın önemli noktası iktisat ahlakı ile zihniyetinin arasındaki gerilimin tam bir zıtlık ifade etmemesinde yatar. Gerçek olan ile normatif olan arasındaki farkın anlaşılmamasının zihniyet analizinde yanlış değerlendirmeler doğurabileceğine dair uyarıda bulunan Ülgener iktisat zihniyetini “fiil ve hareketimizin iç ve öz malı” olarak, iktisat ahlakını ise “belli bir hareket kuralının takipçi, yerine göre emredici faktörü olarak davranışımızın üstünde ve karşısında” olan normlar olarak tanımlar (a.e.:17). Ancak, aşağıdaki tartışmaların göstereceği gibi, iktisat zihniyetinde hakim olan davranış ve eğilimler iktisat ahlakının temellerinden bütünü ayrıştırmamakta, hatta kimi hallerde meşruiyetini bu normlardan alabilmektedir². İkinci bir önemli nokta ise Doğu medeniyetine hakim olan iktisat ahlakının, çözülme devri zihniyetinde büründüğü şeklin doğrudan doğruya bir bozulma olarak ele alınmamış olmasıdır. Ülgener’in ahlak telakkilerinin altyapısı olarak tanımladığı *temel kıymetler* kavramı, Doğu medeniyetine dair çalışmalarda sıkça vurgulanan ‘bozulma’ temasının Ülgener’de farklı bir yönden ele alındığını gösterir. Temel kıymetlerin “çoğu skolastik düşünceden, ilahiyat sistemlerinden daha eskidir. Hatta o sistemlerle başka kalıplara dökülmek istendikleri hallerde bile varlıklarını eninde sonunda duyurmaktan geri kalmayacaklardır” (Ülgener, 2006a:59). Diğer bir deyişle Doğu’da hakim olan iktisat ahlakı, çözülme devrini doğuran maddi koşullar ortaya çıkınca ön plana geçecek olan kimi öğeleri daha başta içinde barındırmaktadır.

Zihniyet araştırmalarında kullandığı kaynaklara gelindiğinde Ülgener’in üç temel kıstası göz önünde bulundurduğu görülmektedir. Bunlardan birincisi, toplumda derin izler bırakan somut vakaların öne çıktığı halk edebiyatı yerine çağın genel havasını yansıttığını düşündüğü divan edebiyatını kullanmanın gerekliliğidir. Bunun yanında dogma düzeyinde kalmayıp ‘taban’a uzanmış olmasından dolayı nasihatnameler, pendnameler, ve mesneviler Ülgener açısından, ayrıcalıklı bir azınlığın okuyup anlayabildiği te-

² Ülgener’in ifade etmeye çalıştığı bu farklılık Weber’in Protestan etiğine dair çalışmasında da, daha belirsiz kavramlarla ifade edilmekle birlikte, mevcuttur. Benzer ahlaki düsturların farklı dogmatik kaynaklara dayanabileceğini belirten Weber bu dogmalar ve ahlak teorilerden ziyade çalışmalarında bunların bireyin pratikteki davranışlarına olan yansımaları üzerinde duracağını ifade eder (Weber, 2001:55).

mel kaynaklara nazaran daha öncelikli kaynakları oluşturmaktadır³. Bir üçüncü kıstas, kullanılan kaynakların ait olduğu dönemlerle ilişkilidir. Buna göre kaynakların bir kısmının zihniyetin yoğunlaşma döneminden seçilmesi, henüz oturmamış bir yapıdaki kararsızlığı ve tarafsız olma çabasını ortaya çıkarmakta⁴; son dönemlere ait kaynaklarda zihniyetin katılaştığını ve kullanılan kavramların geçmişe referanslarının belirsizleştiğini göstermek açısından önem kazanmaktadır⁵. Erken ve geç döneme ait kaynak tercihi Ülgener'e göre zihniyet dünyasının hem ahlaki kökenleriyle ilişkisini, hem de kırılma sonrası nasıl bir yön aldığını göstermesi açısından önemlidir.

3. İktisadi Çözülme ve Darlık Buhranları

Ülgener, çözülme devrinin temel özelliklerinden birini iktisat ahlakı ile iktisat zihniyeti arasındaki gerilimin belirginleşmesi olarak görür. Buna göre, altta temel değerleri ile ortaçağlaşmış bir dünyanın iktisat ahlakı, üstte ise bu ahlaki temel üzerine oturacak olan çözülme devri zihniyeti hakimdir. Geçim yollarının tıkanması ile birlikte ahlak dışı kazanç yollarına yönelimin artması ve bunun karşısında ahlakçıların daha sert ve müsamahasız hale gelmesinin izi, normların ahlak tarihi boyunca tekrar tekrar dile getirilmesinde bulunabilir.

İktisat zihniyetindeki dönüşümü analiz ederken Ülgener'in temel aldığı birim esnaf topluluklarıdır⁶. On ikinci ve on üçüncü yüzyıllardaki çal-

³ Örneğin Ülgener, Hacı Bektaş ve Celaleddin Rumi gibi isimlerin yapıtlarını, bu isimler geniş kitleleri etkileyebildikleri için, kısıtlı bir çevrenin doktrin tartışmalarına kaynaklık eden Gazali veya Muhyiddin Arabi gibi İslam düşünürlerinin yapıtlarına tercih ettiğini söyler (Ülgener, 2006b:152-153).

⁴ Ülgener'in erken döneme dair verdiği örnek Mevlana'nın *Mesnevi*'de 'aslan ve av hayvanlarına dair tartışma' kısmında teslimiyet ile çalışma (sa'y) arasındaki gidip gelişidir (Ülgener, 2006b:100-101).

⁵ Ülgener bu noktaya ilişkin olarak Weber'in, Benjamin Franklin'in "vakit nakittir" düsturunun bulunduğu ünlü broşürü kendisine kaynak olarak seçmesini verir (Ülgener, 2006b:154-155). Weber Protestan etiği üzerine yaptığı çalışmanın başlarında uzun bir alıntı yaptığı Benjamin'in bu metnin dinsel dogmalardan ve peşin hükümlerden bağımsız olduğunu ve kapitalizmin ruhunu en saf anlamıyla ortaya koyduğunu ifade eder (Weber, 2001:14).

⁶ Çözülme devri zihniyetinin sınıflı toplumun devamını sağladığını analizlerinde sıkça ifade etmesine ve 'esnaf' kelimesi ile 'sınıf' kelimesinin aynı kökten geldiğini hatırlatmasına rağmen (Ülgener, 2006a:33) Ülgener, Weberci çizgi ile paralel olarak, sınıf merkezli bir analiz yapmaktan kaçınır.

kantılı dönemlerde ‘yarı hamasi, yarı dini bağlarla’ bir tür ‘kader ortaklığı’ kuran esnaf toplulukları⁷, ortaçağ iktisat zihniyetinin temel çizgilerini en belirgin şekilde temsil eden gruplar olarak Ülgener’in analizlerinde başat bir rol oynar. Başlarda bahadırılık ve cengaverlik karakteri taşıyan ve merkezi otoritenin kurulmadığı dönemlerde siyasi bir kimlik taşıyan bu topluluklar⁸ zaman içerisinde bu özelliklerini kaybetmiş, önceleri bahadırılığı ‘insan-ı kamil’ anlayışında merkeze oturtmalarına rağmen çözülme devri ile birlikte münzeviliği öne çıkarmışlardır. Ortaçağ ahlakına hakim olan kanaatkarlık ve gelenekçilik esnaf topluluklarıyla sınırlı kalmamış, farklı sınıflarca farklı hareket noktalarına istinaden de olsa benimsenmiştir. Daha sonra görüleceği gibi bu ahlaki yapı daha sonraları ‘sınıflı’ bir ‘tüketim toplumu’ yaratacaktır.

Ülgener’in betimlemeye çalıştığı katılma, kurumsallaşmanın yarattığı bir hantallaşmadan ziyade ticaret yollarındaki değişimin kazanç yollarını kapatması sonrasında esnaf topluluklarının, çıkarları doğrultusunda dışa kapanmaya yüz tutmaları üzerinden ele alınır. Yukarıda tanımlanan iktisadi faaliyet tanımını göz önünde bulunduran Ülgener, madde, mekan, ve zamanla kurulan ilişkinin ortaçağ iktisat ahlakındaki ifadelerinin, madde ile birey arasında aşılamayan bir mesafe, yakın komşuluk harici ilişkilerde kısıtlama ve geleceğe dair kaygı duymanın engellenmesi şeklinde tezahür ettiğini söyler.

Weber’de tanımını ‘mistik-kontemplatif’ ve ‘aktif-riyazetçi (ascetic)’ din anlayışı olarak bulduğunu söylediği maddeye karşı yaklaşım biçiminin, İslam kültüründeki karşılığının maddeyi aşağılık gören görüş ile yanlışlığı maddede değil, maddeye duyulan ilgide gören görüş arasında bulunduğunu söyler (Ülgener, 2006b:33-34). Bu zıtlık tam ifadesini *rind-zahid kavgasında* bulur: “Biri gevşekliğin ve iç huzurunun, öbürü çalışıp yaratma-

⁷ On ikinci ve on üçüncü yüzyıllarda yaşandığını ifade ettiği ve esnaf topluluklarında kapanmaya yol açtığını söylediği çalkantılı dönem muhtemelen, sık sık referans verdiği Köprülü’nün bu dönemin Anadolu’suna dair anlatılarından referansını almaktadır. Köprülü, Osmanlı’nın kurulması öncesinde Selçuklu’nun dağılmaya başlaması ile beraber beyliklerin oluşumunun ve Moğol istilasından kaçışın yarattığı Anadolu’da yaşanan göçlerin, sonrasında kurulacak olan imparatorluğun iktisadi ve düşünsel temellerini atan nüfusu bu topraklara taşıdığını savunur (Köprülü, 1992).

⁸ Ülgener’in esnaf topluluklarının bu yönüne dair verdiği örnek mesleğe yeni katılanlara sembolik olarak kılıç ve silah verilmesidir (Ülgener, 2006a:68n).

nın -riyazetin- timsali” (a.e.:101n). Çözülme devrinin öne çıkardığı değer mistik-kontemplatif görüştür. Mekansal anlamda getirilen kısıtların temel sebebi ise soyguncular ve diğer etkenlerden kaynaklanan güvensizliktir. Zaman kısıtını doğuran sebebe gelince Ülgener bunu üretim tekniklerinin yetersizliğine bağlamaktadır. Kapitalizm eleştirilerinin çoğunda pre-kapitalist toplumların ‘bir huzur ve sükun dünyası’ olarak tanımlanmasını eleştiren Ülgener, “teknik seviyenin ve iş bölümünün geriliği nispetinde iktisadi hayatın dış tesirlere ve onların doğurduğu sarsıntılara açık bulunduğunu” söyler (Ülgener, 2006d:16). Bu durum zincirleme bir reaksiyon meydana getirir. İhtiyacın genişlemesine karşın üretimin artmaması fiyat artışını ve devamında talep eksikliğini ve sürüm azlığını doğurarak müzmin bir depresyon hali yaratır (a.e.:39-41)⁹. Bu durumun ahlak telakkilerinden çekip çıkardığı ve çözülme devri zihniyetine dikte ettiği karşılığı insanı “asıl lüzumlu ve faydalı meşguliyet nevilerinden (bilhassa ibadetten) alıkoymamak için, iktisadi faaliyeti içinde yaşanan anın -“bugün”ün- ihtiyaç ölçüsüne uydurmak” olmuştur (Ülgener, 2006a:80). Bütün bunların sonucunda, genel olarak ‘yabancılar’la ilişkiyi gerektiren bir faaliyet olduğu için ticarete şüpheyle bakan, gelişmeye açık olmayan durgun havasıyla zannati ön plana çıkaran, rekabeti yasaklayan, gedik usulünü uygulayan ve mesleğin babadan oğula geçmesini ahlaki bir değer olarak tanımlayıp sağlama alan bir zihniyet ortaya çıkar.

Ülgener kazanç biçimlerinin değişimini anlatmak için iktisadi faaliyetleri dört gruba ayırır. Bunlardan birincisini, ‘normal’ kazanç biçimleri olarak tanımlar ve çiftçiliği, esnafılığı, tüccarlığı ve sarraflığı bu gruba koyar. İkinci grup vergi vb. yollarla aşağı tabakanın istismarı üzerine kurulu siyasi kazançlar ve rantlardan meydana gelir. Üçüncü grupta baskın, soygunculuk ve dolandırıcılık gibi faaliyetler bulunur. Son olarak ise simya, define avcılığı ve sihirbazlık gibi ‘hayal mahsulü’ kazançlar gelir. Birinci gruptan sonuncu gruba geldikçe ‘normal’ kazanç biçimlerinden uzaklaşıldığını söyleyen Ülgener, Batı Avrupa’da on altıncı yüzyılla birlikte birinci gruptaki faaliyet

⁹ Ülgener, Doğu toplumları göz önünde bulundurulduğunda bunları öngördüğünü söylediği İbn Haldun’un, “Ümran ve medeniyetin sonu açlık ve darlıktır” derken tüketim-odaklı (istihlakçı) rant kapitalizminin son çağlarını yaşıyor olduğunu ve üretimin artmasını sağlayacak teknik gelişmelerin gerçekleşebileceğini tahmin edemediğini söyler (Ülgener, 2006d:46).

alanlarına doğru bir yönelim bulunmaktayken Doğu toplumlarında ‘normal’den giderek uzaklaşılan kazanç biçimlerine geçildiğini söyler (a.e.:165-166)¹⁰. Ticaret yollarının değişiminin yarattığı kayıpların, Batı’nın diğer bir kazanç kaynağı olduğunu söylediği ‘müstemleke soygunculuğu’nun da Doğu söz konusu olduğunda mevcut olmadığı için, içeriden kapatılmaya çalışıldığını, deniz ticaretinin önünde ‘şarklı psikolojisi’nin engel teşkil etmesinin ve kara ticaretinin hem soygunlar, hem de vergi vb. gibi siyasi istismlardan dolayı masraflı hale gelmesinin ise iktisadi muvazenesizliğin ‘müzmin sebepleri’nin ‘hızlandırıcı ve tamamlayıcı faktörler’i olduğunu ifade eder.

4. Tasavvufi İki Akım ve Çözülme Zihniyeti

Ülgener İslam’ın kuruluşunu tamamlayıp tasavvufa açılmasının toplumun tavanı ile tabanı arasındaki ayrımı belirginleştirdiğini söyler. Weber’in Protestanlık’a dair görüşlerini İslam’ın ilk dönemindeki zihniyetle karşılaştırdığı tartışmalarda Ülgener’in erken dönem İslam’ın, erken Hristiyanlık’la karşılaştırıldığında burjuva iktisat zihniyetine daha yakın öğeler taşıdığını düşündüğü görülür¹¹. İslam’ın tasavvufa açılışı ise, Ülgener’in genel yaklaşımına paralel olarak, doğrudan doğruya düşünsel bir olgunun ortaya çıkışı ve bunun zihniyete yansımalarından ziyade, yine herhangi bir belirleyici öğeye başvurmaksızın, buhranlar, güvensizlik ve savaşlar gibi maddi koşullarla iç içe ele alınmaktadır. Bunu sonucu, ilk İslam’ın tanımadığı ‘otorite’ ve ‘gelenek’ faktörlerinin öne çıkması olarak tanımlanır. Bu

¹⁰ Ülgener’in bahsettiği Batı’daki bu değişim Weber’deki akılcılaşma tartışmalarının yansımasıdır. Weber bu değişimi doğrudan doğruya akıl yoluyla ulaşılan Hegelci bir teleoloji yerine ahlaki müeyyidelerdeki değişimin maddi alanda meydana getirdiği beklenmeyen bir sonucu olarak ele alır. Örnek olarak sihir (*magic*) ile ilgili tartışmasında Weber, rahibi ‘sonsuz hayatın anahtarını elinde tutan bir sihirbaz’ olarak gören Katolik inancının aksine Kalvinist görüşün insana böyle bir rahatlık tanımadığını, onu hayat boyu çalışmaya mahkum ettiğini, bu durumun sihri kurtuluşun (*salvation*) bir aracı olmaktan men ettiğini ve akılcılaşmayı beraberinde getirdiğini söyler (Weber, 2001:71). ‘Beklenmeyen sonuçlar’ (*unintended consequences*) konusunda Weber’in yaklaşımını paylaşan Ülgener’in, bilim tarihi tartışmalarında da önemli bir yer tutan bu tartışma konusundaki tutumu nettir: “Aslına bakılırsa, her nazariyenin ... dini-teolojik dünya görüşüne kadar derinleşen iptidai ve belki “*préscientifique*” mebdeleri olabilir ve olmuştur” (Ülgener, 2006d:26).

¹¹ Ülgener’in Weber’e getirdiği en temel eleştiri, kendi ‘ideal tipler’ metodunu İslam’ı analiz ederken uygulamamış olmasıdır. Ülgener bu durumu Weber’in Doğu’ya bakarken asıl hedefinin Batı medeniyetini tanımlamak olmasıyla, yani ‘sınırlı bir maksat’a bağlanıp kalmamasıyla açıklar (Ülgener, 2006b:57).

faktörlerin hakim olduğu tasavvufun iki ucundan ilki, nihilizme varan batını (heterodoks) öğretiler, ikincisi ise iş ve çalışma ahlakı açısından Kalvinizm’e yakın olan Melamilik’tir. Bu ikinci öğreti “zıkr ve ayinden çok felsefe ve irfan tarafına ağırlık verdiği için” tabana yayılamamış ve geri planda kalmıştır (Ülgener, 2006b:110). Buna karşın batını öğretiler geniş kitlelerce kabul görmüş ve esnaf topluluklarında hakim görüş halini almışlardır.

Bununla birlikte Ülgener tasavvufun bu kolunu şark fatalizmini doğrudan meşrulaştıran öğretiler olarak görmez. Bunların taşraya yayılması ile birlikte özlerini büyük oranda yitirdiklerini ve kendi yapılarındaki kimi öğeler geri plana itilirken diğer bazılarının, ticaret yollarının değişmesi, güvensiz ortam, vb. etkenler sonucu öne çıkarak *status quo*’yu savunan, madde düşkünü, çalışmadan yaşayabilmeyi nihai hedef olarak gören bir zihniyeti doğurduğunu savunur. Bu eğilimler bir tür ‘ruhani derebeylik’in ortaya çıkmasını ve üst tabakaların konumlarını korumak adına çalışmayı hor gözle bakan görüşleri savunmasını -ki yukarıda ele alınan rind-zahid kavgasından anlaşılabilceği gibi bunlar, çözülme ile beraber yoktan var olan değerler değil, ‘ilahiyat sistemlerinden bile eski olan’ ve iktisat ahlakında zaten bir şekilde yeri olan değerlerdir- doğurmuş, alt tabaka üyeleri ise kısıtlı mobiliteler olanaklarından dolayı kendilerine bir tarikat bulmak ve uzun vadede loncalarda yer edinmek adına bu grupların öğretilerini savunmaya başlamış, karşılıklı etkenler birbirini güçlendirip yaygınlaştırdıkça bunlar çözülme devri iktisat zihniyetinin değişmez değerleri haline gelmişlerdir.

Bu dönüşüm iktisat zihniyetinde asıl ve neseble övünüşü öne çıkaran, çalışmak yerine ağalık ve ululuk peşinde koşan, ve ‘pirsiz’ olmayı hakir gören soyluluk hevesi olarak katılaşır (Ülgener, 2006a:137-143). İktisat zihniyetinin ikinci bir temel niteliği ise altın ve gümüş tutkusudur ki Ülgener bunun kapitalist para hırsıyla karıştırılmaması gerektiğini söyler. “Para da mal gibi, henüz iktisadi-rasyonel zihniyetin değil, içtimai-politik kıymetlerin, bilhassa gösteriş ve ihtişam hevesinin emrindedir. Başka bir tabirle, mutad manada emtia ve hizmet alışverişine vasıta olmaktan ziyade, paye ve itibarın (sosyal prestijin) tedavülünü kolaylaştıran bir aletten ibarettir” (Ül-

gener, 2006a:155-156)¹². Ülgener'e göre bu durum, Batı'dan çok önce Doğu toplumlarında ortaya çıkmasına rağmen para ekonomisinin gelişmemesine ve merkantil iktisat rejiminin oluşamamasına sebep olmuştur. Ayrıca Ülgener, buradaki zihniyetin günümüze, bireysel tasarrufun sermaye piyasasına çekilememesi, üretim araçlarının şahsileştirilmesi, gelirin dolgun parçasının tasarruftan koparılıp pahalı ve gösterişli mallara yönlendirilmesi, yani sayı ve rakama dair soyut bir bilincin iktisadi alanda gelişmemesi şeklinde yansıdığını söyler (Ülgener, 2006c:51-54).

5. Bir Değerlendirme

Ülgener'in zihniyet analizi çalışmalarının sık bir değerlendirmesi bunları en sık referans olarak Namık Kemal'in ünlü *Renan Savunması*'nın gösterildiği, İslam'ın Doğu medeniyetinin gelişmesinin önünde engel teşkil etmediğine yönelik tepkisel çabaların bir devamı olarak yaftalayabilir. Ancak daha derine inildiğinde Ülgener'in çalışmalarını böyle bir hedef doğrultusunda yürütmediği görülür. Weber'in Protestan etiği üzerine yaptığı çalışmadaki yöntemi büyük bir tutarlılıkla uygulayan Ülgener zihniyet analizlerine hakim olan şematik yaklaşımlardan sakınmaya özen gösterir. Öte yandan maddi koşulları merkeze koyan ve genel olarak mekanik ve ekonomistik Marksizm yorumları üzerine oturtulmuş çalışmaların aksine zihniyetin tarihsel süreçlerde etkin bir rolü olabileceğini göstermek Ülgener'in temel amacıdır. Sebep sonuç arasında keskin ayrımlardan kaçınan yaklaşımını *acausal görüş* olarak tanımlayan Ülgener, “[t]arih sırası ile öncelik ve sonralığı değil, ancak yanyanalığı” tespit etmenin mümkün olabildiğini savunur (a.e.:19).

Weber'in yönteminin neredeyse bütünüyle sadık bir uygulayıcısı olan Ülgener, Protestan etiği çalışmasında Weber'in dinin kapitalist zihniyetin oluşumunda tek unsur olmadığını belirtmek için kullandığı *mit beteiligt* ifadesinin Talcott Parson'ın yaptığı İngilizce çeviride atlanmasının bu çalışmanın anlaşılmasına engel teşkil ettiğini belirtir ve bu önemli noktayı belirtmek için kendi çalışmalarında ‘başka faktörlerle beraber’ ifadesini kul-

¹² Ülgener'e göre çözülme devrinde servet politik bir kategoridir ve “kazanılması gibi, harcanması ve tüketilmesi de yine birinci plande siyasetle alakalıdır”; zira “siyasete atılanlar için günün birinde başa gelecek bir müsibeti hiç olmazsa mal ve para ile savup kurtulmak” birincil kaygıdır (Ülgener, 2006a:233).

landığını söyler (Ülgener, 2006b:14n). Bu nokta Ülgener'in 'altyapı-üstyapı' ikiliğine bakışını ortaya koyması açısından önemlidir. Ülgener'in *Zihniyet ve Din* çalışmasında altyapı ve üstyapı arasındaki ilişkiyi daha net kavramlarla tartışmasına karşın *İktisadi Çözülme* kitabında daha belirsiz bir dil kullandığı söylenebilir. Bu ikinci çalışmada ahlak ve zihniyete dair değerlendirmelerde öğelerin "satıl üstüne sıralanan ['siyasi-politik veçheler', 'iktisadi-mali karakter', ve 'teşebbüs formları' gibi] şekil ve kalıpların altındaki hayat ve cemiyet anlayışı" olarak ifade edildiği görülür (Ülgener, 2006a: 21). Ancak aynı çalışmada "sınıf ve tabaka nizamının ... devrin ahlak telakkilerine ... bir nevi altyapı vazifesi" gördüklerini de ifade etmektedir (a.e.:59). Buna rağmen, 'satıl üstü müesseseler'in altındaki 'ruh ve zihniyet dünyası'na yaptığı vurgu (a.e.:23), ahlak ve zihniyeti yapısal nitelikler olarak görmeye daha yatkın olduğunu göstermektedir. Buradaki önemli nokta doğrudan doğruya İslam'ı merkeze alan bir yolun izlenmiyor olmasıdır. Özellikle İslam'ın ilk dönemlerinde liberal-fertçi görüşler barındırdığını ve Hristiyanlıkta böyle bir durumun mevcut olmadığını tartıştığı noktalar olmasına rağmen Ülgener'in genel olarak dinlerin oluşturucu (*constitutive*) niteliğinden ziyade kitlelere yayılmasını kolaylaştırıcı -işlevsel- yönlerini göz önünde bulundurduğu söylenebilir. Zira İslam'la ilgili tartışmalarda, Kuran'daki ayetlerde dahi yansımaları görülen liberal-fertçi görüşü destekleyici ifadelerin temelinde, tüccar bir kavim arasında ortaya çıkan bu dinin kendini benimsetmek için bu toplumdaki 'dilde ve kafada' yer edebilecek kavramları kullanmasının yattığını söyler (Ülgener, 2006b:72-73). Teolojik referanslarla da gerekçelendirilebilir olmasına rağmen, kutsal kabul edilen bir metnin yapısını sosyolojik bakımdan analiz etmesi bakımından ilginç bir tespittir bu.

Sonuç olarak Ülgener'in analizi dinden ziyade ahlak ve zihniyeti ön plana çıkarır. Çalışmalarında altyapı-üstyapı ikiliğini bir kategori olarak kabul etmediği, hem iktisadi muvazenesizliğin özelliklerini, hem de çözülme devri zihniyetinde kökleriyle ilişkilerini yitirerek farklı bir şekle bürünen değerleri Doğu toplumunu şekillendiren yapısal özellikler ('temelli sebepler') olarak ele aldığı görülür. Diğer bir deyişle ne belirlenimci bir yaklaşımı, ne de sebep-sonuç ilişkileri üzerine kurulu bir tarih görüşünü savunur. Kendi deyişiyle "en doğrusu zincirin ilk halkasını bulmak veya herşeyi oradan baş-

latmak gibi bir imkansızın peşinde koşmaktan mümkün olduğu kadar uzak durmaktır” (a.e.:141).

Kaynakça

- Azman, Ayşe ve Yetim, Nalan, “Bir Entellektüelin Yüz Çizgileri: Sabri F. Ülgener”; *Doğu Batı*, 2006, Sayı 36
- Köprülü, Mehmet Fuat, *The Origins of the Ottoman Empire*; çev. Gary Leiser; State University of New York Press, Albany, 1992
- Mardin, Şerif, “Türkiye’de İktisadi Düşüncenin Gelişmesi (1838-1918)”, Şerif Mardin, *Siyasal ve Sosyal Bilimler içinde, İletişim*, İstanbul
- Özgiraz, Ahmet, *Sabri F. Ülgener’de Zihniyet Analizi*; A Yayınevi, Ankara, 2000
- Sayar, Ahmet Güner, “İktisadi Liberalizm Karşısında Sabri F. Ülgener”, *Doğu Batı*, 2006, Sayı 36
- Ülgener, Sabri F., *İktisadi Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası: Fikir ve Sanat Tarihi Boyu Akisleri ile bir Portre Denemesi*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006a
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet ve Din: İslam, Tasavvuf ve Çözülme Devri İktisat Ahlakı*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006b
- Ülgener, Sabri F., *Zihniyet, Aydınlar ve İzm’ler*; Derin Yayınları, İstanbul, 2006c
- Ülgener, Sabri F., *Tarihte Darlık Buhranları ve İktisadi Muvazenesizlik Meselesi*; Derin Yayınları, İstanbul, 2006d
- Weber, Max, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*; çev. Talcott Parsons, Routledge, 2001